

ССАВЦІ ЯК ВРАЗЛИВА ГРУПА ТВАРИН

Загальна характеристика теріофауни України

Ссавці — клас наземних хребетних тварин, що являє собою одну з найвище організованих груп тваринного світу. Дика фауна завжди використовувалась людиною як відновлюване джерело біологічних ресурсів, визначна роль ссавців і як шкідників сільського господарства, великими є їх епізоотологічне значення та роль у формуванні порід свійських тварин.

У складі сучасної теріофауни України визнають від 102 видів з 22 родин (Корнеєв 1965) чи 109 видів з 24 родин (Крижанівський та Ємельянов 1984) до 117 видів, що представляють 27 родин (Загороднюк 1998а). Повний список фауни, враховуючи види, що зникли з території України в історичні часи та ті таксони, чий видовий ранг вимагає перевірки, наразі включає 138 видів (див. розділ 7 та коментарі до наведеного у цьому розділі списку видів).

Це видове багатство нашої фауни певним чином розподіляється у просторі, утворюючи закономірні зональні угруповання. Серед останніх розрізняють, принаймні, три основних теріофауністичних ядра — лісове (Полісся, Лісостеп, Карпати), степове (Степ і Лісостеп) та альпійське (Карпати) (Загороднюк 1998b, 1999). Існує кілька азональних угруповань, серед яких — заплавної фауністичні комплекси (Дунай, Дністер, Дніпро) та спелеобіонтні угруповання (Карпати, Поділля, Крим).

Важливо відмітити, що інформація щодо стану популяцій більшості видів значною мірою застаріла (Шарлемань 1920; Мигулін 1938). Більшість публікацій відносяться до 50–60-х рр. ХХ ст., є оглядовими і в основному не вміщують достатніх посилань на фактичний матеріал чи публікації попередників (Абеленцев та Попов 1956; Татаринів 1956; Сокур 1960; Корнеєв 1965). Пізніші публікації в основному є систематичними або містять лише формальні анотовані списки фауни без аналізу причин та факторів вразливості тієї або іншої групи ссавців (напр., Татаринів 1973; Крижанівський та Ємельянов 1985; Павлинов і Россолимо 1987; Загороднюк і Покинъчереда 1997; Дулицький і Товпинець 1997; Загороднюк 1998, 1998а).

Ссавці в європейських червоних списках

Повний список видів ссавців України із зазначенням їх охоронних категорій згідно з додатками II і III до Бернської конвенції та згідно з «Червоною книгою України» (1994) подано у додатку до цього видання. Важливо підкреслити, що мова йде виключно про дику фауну, тобто про аборигенну фауну та ту частину адвентивної фауни, що увійшла до складу природних угруповань і стала їх невід'ємною частиною.

У кожному разі *проблеми охорони фауни поширюються виключно на аборигенну її складову і не торкаються адвентивних видів*, що з'явилися на території України в результаті планомірної чи стихійної інтродукції та акліматизації видів з інших природних регіонів (Сокур 1961; перелік див.: Загороднюк та ін. 1998). Як підкреслено у передмові, *під охороною фауни розумітимемо, насамперед, комплекс заходів, що зменшують ризик втрати кожного конкретного виду або видових угруповань*.

Дані щодо числа видів ссавців дикої фауни за рядами узагальнено у таблиці 1, в основу якої покладено сучасні оцінки видового багатства теріофауни України (Загороднюк 1998), дані щодо числа видів різних рядів у 2-му та 3-му Додатках до Бернської угоди (Конвенція 1998) та дані щодо числа рідкісних видів ссавців згідно з «Червоною книгою України» (1994). Поряд з традиційними назвами рядів подано уніфіковані їх назви (Загороднюк і Покин'єв 1997b; Загороднюк 1998b).

Таблиця 1. Видовий обсяг сучасної теріофауни України за рядами та представленість груп у бернських списках (за Додатком до цієї книги: розділ 7)

Ряд (в дужках — уніфікована назва)		Видів всього	Аборигенних	Адвентивних	БД2	БД3	ЧКУ
Комахоїдні	Soriciformes [Insectivora]	14	14	0	1	10	4
Кажани	Vespertilioniformes [Chiroptera]	26	26	0	25	1	12
Хижак	Caniformes [Carnivora]	22	19	3	9	7	9
Зайцеподібні	Leporidae [Lagomorpha]	3	2	1	0	2	1
Мишоподібні ¹	Muriformes [Rodentia]	52	47	5	7	9	11
Копитні	Equiformes [Perissodactyla]	2	2	0	0	0	0
Ратичні	Cerviformes [Artiodactyla]	9	5	4	0	8	1
Китовці	Delphiniformes [Cetacea]	4	3	1	4	0	3
Разом видів	(8 рядів)	132	118	14	46	37	41

Примітка: БД2 та БД3 — додаток 2 або додаток 3 до Бернської конвенції.

¹ Оскільки зараз відновлено поняття надряду Glires, який обіймає в межах нашої фауни зайцеподібних та власне гризунів, назву «гризуни» варто закріпити за Glires.

У Бернських списках представлено 83 види, 46 з яких включено в основний Додаток 2 (Конвенція 1998). Майже половину видів ссавців нашої фауни включено до Червоної книги України (1994). Однак реальна частка рідкісних і вразливих видів більша, і в новому виданні «Червоної книги» їх очікуваний список включатиме 60 % складу фауни (Загороднюк 1997).

Аналіз взаємовідповідності охоронних категорій для видів ссавців українського та бернського червоних списків дає такі результати:

БД2 — число видів, що є тільки у додатку 2 Бернської конвенції (n=19),
БД2 + ЧКУ — число видів ссавців, що наводяться у обох списках (n=25),
ЧКУ — число видів, включених тільки до Червоної книги України (n=16).

Фактори вразливості

Висока вразливість ссавців визначається їх біологічними особливостями, серед яких провідне значення мають: високі щаблі у трофічних пірамідах, належність до макробіотичних угруповань, визначне ресурсне (промислове) значення та висока чутливість до антропогенних змін середовища.

Останнє визначається таксономічною єдністю людини з цією частиною фауни і тим, що всі форми природокористування людини за своєю суттю спрямовані або на використанні дикої фауни як ресурсу або на перерозподіл і подальше некомпенсоване відторгнення ресурсів (просторових, трофічних тощо) від видів дикої фауни на користь людини (Загороднюк 1997).

Групоспецифічні фактори вразливості наводяться у характеристиці кожного ряду та виду у відповідних розділах цього зведення, з яких фактори вразливості хижих ссавців (Carnivora: див. розділ 4) та унгулят (Ungulata) є найбільш характерними для класу загалом. У кожному разі всі ці фактори прямо або опосередковано можна визначити як антропогенні, і поняття червоних списків прямо пов'язано зі свідомим обмеженням людиною своїх ресурсних взаємин з аборигенною біотою (Загороднюк, у друці). Для розуміння цього необхідно, насамперед, зрозуміти, що поняття червоних списків у тих регіонах Землі, де людина (*Homo sapiens*) знаходиться у складі аборигенних угруповань, а не є адвентивним видом, що входить у конкурентні та інші ресурсні взаємини з аборигенною біотою, фактично не існує.

Мова про рідкісних ссавців зараз йде не тільки з огляду на необхідність збереження таксономічного різноманіття. Ссавці є невід'ємними компонентами фауністичних угруповань, включаючи їх біогеографічний, сезонний, сукцесійний та інші аспекти. Бернська конвенція проголошує збереження не тільки видів, але й середовищ їх існування. Варто завжди пам'ятати, що як консументи та як представники макробіотичних угруповань, ссавці грають визначну середовищевітвірну роль (Пучков 1992). Отже, як неможливим є збереження

видів без забезпечення реалізації просторово-генетичної структури їх популяцій, так неможливим буде і збереження зональних комплексів (зокрема, Степу, Лісостепу чи субальпіки Карпат) без збереження функціонально-таксономічної структури їх фауністичних комплексів.

Схема видових нарисів

Оснoву зведення становлять описи видів, які включено у додаток 2 до Бернської конвенції, але не описані на сторінках Червоної книги України. При підготовці експертних довідок всі види описано за єдиною схемою.

1. Номенклатура.
2. Таксономічна характеристика.
3. Біологічна характеристика.
4. Оцінка стану та чисельності популяцій.
5. Географічне поширення.
6. Категорія охорони в Україні.
7. Зміни стану популяцій та фактори вразливості.
8. Утримання і розведення у неволі.
9. Заходи охорони і рекомендації щодо збереження.
10. Прогалини у знаннях про вид в Україні.
11. Цитована література.

Для «бернських» видів ссавців, що включені одночасно у додаток 2 та у Червону книгу України (тобто для яких існують нещодавно опубліковані зведення), а також для видів, що рекомендуються тут до бернських списків, наводяться стислі довідки, що включають позиції: таксономія, біологічна характеристика, оцінка стану популяцій, заходи охорони, література.

Дані щодо провідних фахівців, які було наведено в кінці кожної експертної довідки, узагальнено у спеціальному додатку (розділ 7).

Цитована література

- Абелснцев В. І.* Фауна України. Куніцеві. — Київ: Наук. думка, 1968. — 280 с. — (Фауна України. Том 1: Ссавці. Вип. 2).
- Дулицький А. И., Товпинец Н. Н.* Аннотированный список млекопитающих Крыма // Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1941). — Одесса: Музейный фонд им. А. А. Браунера; Астропринт, 1997. — С. 92–100.
- Загороднюк І. В.* Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998а. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк І. В.* Ендемічна теріофауна Карпат: таксономічний та біогеографічний аналіз // Карпатський регіон і проблеми сталого розвитку. — Рахів, 1998б. — Том 2. — С. 218–222.
- Загороднюк І. В.* Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк І. В.* Систематичне положення таксона як критерій його вразливості // Доповіді НАН України. — 2000. — № 5. — С. 180–186.

- Загороднюк І., Покинъчереда В.* Таксономія ссавців Східнокарпатського регіону // Загороднюк І., Покинъчереда В., Киселюк О., Довганич Я. Теріофауна Карпатського біосферного заповідника. — Київ: Ін-т зоол. НАНУ, 1997а. — С. 16–23. — (Вестник зоології. Supplement № 5).
- Загороднюк І. В., Покинъчереда В. В.* Уніфікація научних названь вищих таксонов хордових животнох (Chordozoa, Animalia) // Доповіді НАН України. — 1997b. — № 11. — С. 160–166.
- Загороднюк І. В., Ткач В. В.* Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — N 5. — С. 136–142.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік).* — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнеев О. П.* Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И., Корнеев А. П.* Млекопитающие / Редкие и исчезающие растения и животные Украины / под ред. К. М. Сытника. — Киев: Наукова думка, 1988. — С. 202–228.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г.* Класс млекопитающие // Топачевский В. А. (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Мигулін О. О.* Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Павлинов И. Я., Россолмо О. Л.* Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. тр. Зоол. музея МГУ. Том 25).
- Підоплічко І. Г.* Загальна характеристика класу ссавців (Mammalia) / Фауна України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 7–69 с.
- Пучков П. В.* Некомпенсированные вюрмские вымирания. Сообщение 2. Преобразование среды гигантскими фитофагами // Вестн. зоологии. — 1992. — Том 26, № 1. — С. 58–66.
- Сокур І. Т.* Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Сокур І. Т.* Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.
- Татаринов К. А.* Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Татаринов К. А.* Фауна хребетних заходу України. — Львів: Вища школа (при Львівському університеті), 1973. — 257 с.
- Червона книга Української РСР* / Під ред. К. М. Ситника. — Київ: Наук. думка, 1980. — 504 с.
- Червона книга України. Тваринний світ* / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Шарлемань М.* Звірі України. Короткий посібник до визначання, збирання і спостереження ссавців (Mammalia) України. — Київ: Всеукр. кооп. видавн. союз (Вукоопспілка), 1920. — 83 с.

І. Загороднюк